

מחז"ל ועד לרבנות הראשית

תקנות חז"ל והרבנות הראשית בנישואין / עדיאל כהן

- פתיחה
- סקירת התקנות
- חלוקה לגזרות ותקנות
- מכנה משותף לתקנות חכמים
- תקנות הרבנות
- חלוקת תקנות הרבנות
- ניסיון להסביר את ההבדל בין תקנות חז"ל לתקנות הרבנות
- סיכום

פתיחה

לחכמים ניתנו מספר סמכויות הלכתיות, כמו שכתב הרמב"ם:

אחד דברים שלמדו אותן מפי השמועה והם תורה שבעל פה ואחד דברים שלמדום מפי דעתם באחת מן המדות שהתורה נדרשת בהן ונראה בעיניהם שדבר זה כן הוא ואחד דברים שעשאום סייג לתורה ולפי מה שהשעה צריכה והן הגזרות והתקנות והמנהגות (הלכות ממרים א, א).

כלומר, לחכמים יש סמכות גם לדרוש את התורה, גם להעביר את המסורת, וגם לתקן מעצמם את "הגזרות והתקנות והמנהגות" אם כך, אנו רואים כי לחכמים יש זכות לתקן דברים מסוימים מדעת עצמם. את ההבדל בין הדברים שהם יכולים לתקן – הגזרות, התקנות והמנהגות – אפשר לראות בהקדמתו למשנה:

והחלק הרביעי הם הדינים שקבעום הנביאים והחכמים שבכל דור ודור על דרך הגדר והסייג לתורה [...] והם שקוראים אותם חז"ל גזרות. וגם בהם יש שתהיה מחלוקת [...]

והחלק החמישי הם הדינים שנעשו בדרך העיון להסדרת הענינים שבין בני אדם, דבר שאין בו הוספה על דברי תורה ולא גרעון, או בענינים שהם מפני תקון העולם בעניני הדת, והם שקוראים א ותם חכמים תקנות ומנהגות. ואסור לעבור עליהם בשום פנים הואיל והסכימה עליהם כל האומה (הקדמה לסדר זרעים).

אם כך, גזרות הן דברים שעשאוים "סייג לתורה" – תקנות שנועדו לשמור על קיום ההלכה, כמו גזרות חכמים בשבת שלא להשתמש בתרופות שמא יישחוק סממנים, או לקרוא לאור הנר שמא יטה; והתקנות והמנהגות הן תקנות שנועדו לשמור על הסדר הטוב ועל "תיקון העולם" כמו הפרוזבול – שטר שתיקנו חכמים ושכוחו "לעקוף" את שמיטת הכספים, שתוקן משום "תיקון העולם".¹

במסכת כתובות מוזכרות מספר תקנות שתיקנו חכמים בנוגע לנישואין. אנו נעסוק בתקנות שתוקנו בנישואין עצמם, ולא בתשלומים הממוניים שנוגעים לנישואין. במאמר זה אנסה לסקור את תקנות אלו, להציע מכנה משותף והסבר למכנה משותף זה, ולבסוף להשוות את התקנות שתיקנו חז"ל בנוגע לנישואין לתקנות שתיקנה הרבנות הראשית בנוגע לנישואין.

סקירת התקנות

בדפים הראשונים של מסכת כתובות מופיעות מספר גזרות ותקנות חכמים, בעיקר בנוגע לקביעת מועד הנישואין.

תקנה ראשונה – קביעת יום הנישואין ביום רביעי: במשנה הפותחת את מסכת כתובות, בדרך ב"ע"א, מופיעה תקנה שאומרת ש"בתולה נישאת ברביעי". כבר המשנה נותנת טעם להלכה זו, ואומרת שזה כדי ש"אם היה לו טענת בתולים היה משכים

¹ ראו גיטין לו.

לבית דין" (שם, שם). בהמשך, הגמרא מבררת מה טיבה של אותה "טענת בתולים" ואומרת:

אמר אביי: אף אנן נמי תנינא: בתולה נשאת ליום הרביעי. ליום רביעי – אין, ליום חמישי – לא. מאי טעמא – משום איקרורי דעתא. ולמאי? אי למיתב לה כתובה, ניתיב לה! אלא לאוסרה עליו (בבלי, כתובות ט ע"ב).

כלומר, מטרתה של תקנה זו היא שאדם לא יבוא לבעול אישה שאסורה עליו, ולכן הוא יוכל לפני ש"תתקדר דעתו" ללכת לבית דין ולאסור את אשתו עליו.

תקנה שניה – תקנת "שקדו": הגמרא מביאה בתחילת המסכת טעם נוסף לסיבה שבגללה בתולה נישאת רק ביום רביעי ולא בראשון, שגם הוא קרוב לזמן הבית דין:

ותינשא באחד בשבת, שאם היה לו טענת בתולים היה משכים לבית דין? שקדו חכמים על תקנת גנות ישראל, שיהא טורח בסעודה שלשה ימים, אחד בשבת ושני בשבת ושלישי, בשבת וברביעי כונסה (שם ב ע"ב).

כלומר, חכמים תיקנו שאדם צריך לטרוח שלושה ימים בהכנות לסעודה, וגם אומרת בפירוש שזה למען "בנות ישראל".

תקנה שלישית – הפקעת קידושין במקרה של אונס בגיטין: הגמרא דנה בדפים ב ע"ב–ג ע"א בשאלה האם יש אונס בגיטין או אין, ומגיעה למסקנה שיש אונס בגיטין. כלומר אדם שנאנס ולכן נתן גט נחשב כאילו נתן מרצונו ולא מתחשבים בעובדה שנאנס, אך "משום צנועות ומשום פרצות" תיקנו שלא יהיה אונס בגיטין. על דבר זה שואלת הגמרא ומשיבה:

ומי איכא מידי דמדאורייתא לא להוי גט, ומשום צנועות ומשום פרצות שרינן אשת איש לעלמא?! אין, כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש, ואפקעינהו רבנן לקידושי מיניה. (שם דף ג ע"א).

יש לחכמים הזכות לתקן שנישואין כשרים לא ייחשבו נישואין כדי למנוע עגונות ופריצות, וכך גם במקרה שאדם נהג שלא כהוגן² – כלומר חכמים תיקנו, על ידי הפקעת קידושין, שאונס בגיטין לא ייחשב אונס אלא גט כשר.

תקנה רביעית – האיסור לבעול בשבת ומוצאי שבת: הגמרא בדף ד ע"ב אומרת: "בין כך ובין כך לא יבעול לא בערב שבת ולא במוצאי שבת". לאחר מכן הגמרא דנה בסיבת הדין של האיסור לבעול במוצאי שבת. למסקנה נראה כי הסיבה היא "שמה ישחוט בן עוף" (שם ה ע"א), והגמרא מוסיפה "השתא דאתית להכי, ערב שבת נמי – גזירה שמה ישחוט בן עוף" (שם, שם). כלומר, אסור לבעול בשבת וערב שבת שמה יבוא האדם לשחוט בן עוף לסעודת החתונה.

תקנה חמישית – לכלל זה אפשר להוסיף תקנה שלא מוזכרת במפורש אך עומדת ברקע של סוגיות רבות, והיא הכתובה. הגמרא דנה בשאלה האם הכתובה היא דאורייתא או דרבנן, האם זו הלכה דאורייתא או תקנת חכמים, ומביאה מחלוקת תנאים בעניין: "הואיל ותקנת חכמים הוא – לא תגבה אלא מן הזיבורית. רבן שמעון בן גמליאל אומר: כתובת אשה מן התורה" (שם י ע"א).

לשיטת חכמים, שכתובת אישה היא תקנת חכמים, "רבנן סברי: טעמא מאי תקינו רבנן כתובה – כדי שלא תהא קלה בעיניו להוציאה" (שם לט ע"ב), כלומר הכתובה היא תקנת חכמים כדי לשמור על ערך הנישואין ולשמור על מעמדן של הנשים שלא יהיו "קלות להוצאה". בכל מקרה, בין אם החיוב הראשוני מדאורייתא או מדרבנן, הוסיפו עליו חכמים חיובים לבעל, "תנאי בית דין", מאותו הטעם.

² ראו בבלי, בבא בתרא מח ע"ב.

חלוקה לגזרות ותקנות

אפשר לחלק את התקנות לשני חלקים עיקריים לאור דברי הרמב"ם שראינו בהקדמה – גזרות ותקנות. גזירות אלו תקנות שנועדו "לשמור" על ההלכה, ואילו תקנות נועדו "לתקן עולם", ובמקרה שלנו – בעיקר לשמור על זכויותיה של האישה. תקנת יום הנישואין שבמשנה, שנתקנה בשביל שאדם לא יבוא על האסורה לו, נועדה לשמור על ההלכה, כלומר, זו "גזרה". תקנת "שקדו", שנועדה לטובת האישה, עליה נאמר בפירוש "שקדו חכמים על תקנת בנות ישראל". הפקעת קידושין באונס בגיטין³ נועדה למנוע מצד אחד פריצות הלכתית, ומצד שני למנוע עגונות – מצב קשה לאישה עצמה, כלומר תקנה זו יכולה להתאים לשתי ההגדרות. האיסור לבעול בערב שבת ומוצאי שבת נועד למנוע חילול שבת – גזרה. כתובה נועדה כדי שהאישה לא תהיה קלה להוציאה – תקנה.

אם כך אפשר לחלק את התקנות באופן הבא:

גזירות	נישואין ביום ד כדי שישכים לבית דין	איסור בשבת	להתחתן	הפקעת קידושין
תקנות	הפקעת קידושין	תקנת "שקדו"	כתובה	

מכנה משותף לתקנות חכמים

את ייחודן של גזרות ותקנות חכמים בנוגע לנישואין (התקנות שמוזכרות בתחילת פרק ראשון של כתובות) אפשר לראות בעזרת מכנה משותף שאנסה להציע שיש בין כל התקנות והגזרות האלו – כולן באות למנוע התנגשות בין שני ערכים; הן מגבילות

³ בשאר הגמרא תקנה זו מובאת כי "הוא נהג שלא כהוגן", לדוגמה בבלי, בבא בתרא מח ע"ב. אך בכתובות הטעם אחר.

את החופש של האדם בנוגע למצוות הנישואין כדי לוודא שהאדם לא "ינצל לרעה" את מצוות הנישואין לפגוע בערך אחר. במקרה של התקנות – בזכויותיה של האישה, ובמקרה של הגזרות – בקיום ההלכה.

תקנת יום הנישואין נועדה למנוע התנגשות בין מצוות החתונה והחופש של האדם לבחור מתי היא תהיה לבין האיסור של אדם לקיים את אשתו אם היא אינה בתולה. תקנת הפקעת הקידושין נועדה למנוע התנגשות בין הזכות והמצווה על אדם לקדש כדי למנוע פריצות ועגינות. האיסור להתחתן בשבת נועד למנוע התנגשות בין מצוות הנישואין לבין מצוות השבת. תקנת "שקדו" נועדה למנוע התנגשות בין מצוות הנישואין לזכויותיה ורווחתה של האישה. הכתובה נועדה למנוע התנגשות בין הזכות לגרש לערך של המשכיות הנישואין.

הסבר המכנה המשותף

הצורך לפתור התנגשות בין ערכים הוליד את המכנה המשותף בין התקנות. אפשר להציע שני הסברים לסיבה שבגללה דווקא בנושא הנישואין היו הרבה התנגשויות.

1. בניגוד למצוות רבות שמוטלות על האדם, למצוות הנישואין יש שני צדדים, כך שיכולות להיגרם יותר התנגשויות בין ערכים שונים. הסבר זה יכול להסביר בעיקר את התקנות שנתקנו לטובת האישה. 2. מצוות הנישואין אינה "יצרה" משהו חדש בעולם (כמו שבת, יום טוב וכו') אלא קבעה גבולות הלכתיים למצב קיים. לכן, משום שמוסד הזוגיות והנישואין היה כבר קיים, "נשארה" לחכמים יותר עבודה ב"סידור" המצב ומניעת ההתנגשויות שהיו בו. דוגמה להבנה זו של מצוות הנישואין אפשר לראות בדברי הרמב"ם:

קודם מתן תורה היה אדם פוגע אשה בשוק אם רצה הוא והיא לישא אותה מכניסה לתוך ביתו ובועלה בינו לבין עצמו ותהיה לו לאשה. כיון שנתנה תורה נצטוו ישראל שאם ירצה האיש לישא אשה יקנה אותה תחלה בפני

עדים ואח"כ תהיה לו לאשה שנאמר "כי יקח איש אשה ובא אליה" (רמב"ם, הלכות אישות א, א).

כלומר, הנישואין אינם משהו חדש בעולם, זו רק הדרך שהתורה מצווה לעשות את מה שהיה נהוג "קודם מתן תורה".

תקנות הרבנות

בנוסף לחז"ל, גם הרבנות הראשית לישראל תיקנה מספר תקנות בנוגע לנישואין.⁴ אנו נבחן את התקנות הנוגעות לעניינינו, כלומר הנישואין עצמם ולא תקנות שקשורות למזונות ופיצויים אחרים. כל חלק זה הוא על פי תקנות הרבנות הראשית של ד"ר זרח ורהפטיג.

תקנה ראשונה – שיעור הכתובה: בתקנה משנת תש"ד קבעה הרבנות כי "מהיום והלאה יכתבו בכל כתובה תוספת לבתולה לא פחות מחמישים ל"י; ולא למנה, לגרושה מן הנישואין ולבעולה לא פחות מעשרים וחמש ל"י".

תקנה זו הגדילה את סכום הכתובה המינימלי מכ"10 לא"י (לירה ארץ ישראלית. כיום זה נשמע עדכני בערך כמו זוזים, אבל אז זה היה המטבע שהשתמשו בו) או 5 לא"י ל-50/25 לא"י. הנימוק לתקנה זו היה:

בשים לב אל רמת החיים בישוב בזמננו, ואל היסודות הכלכליים, נוכחנו שהסכום הקבוע ונהוג של מאתיים זוז (בערך 10 לא"י) לבתולה ושל מאה זוז (בערך חמש לא"י) לאלמנה וגרושה מן הנישואין ולבעולה, איננו הולם את המצב ההווי, ואין בו כדי לקיים את כוונת חז"ל שלא תהא קלה בעיניו להוציאה ולהחשיב את האשה בעיני הבעל.

⁴ כל ההפניות לפרק זה נלקחו מ "תקנות הרבנות הראשית – ד"ר זרח ורהפטיג" הוצאת "היכל שלמה" תשס"ב <https://www.daat.ac.il/daat/ezrachut/harabanut2-2.htm>

כלומר, מטרת התקנה הייתה "לעדכן" את תקנת הכתובה המקורית והתאמה שלה לרמת החיים הנהוגה בימינו.

תקנה שנייה – סידור קידושין: בתקנה משנת תש"י נקבע כי "אסור לכל איש ואשה בישראל לקדש ולאסר שלא בשעת חופה ובעשרה". בנוסף, נקבע כי:

הננו גוזרים, לאסור על כל איש ורב בישראל לסדר קידושין ונשואין, אם לא שהוסמך והתמנה לתפקידים אלה עפ"י כתב וחתימת ידם של הרבנות הראשית שבערי ארץ ישראל.

כלומר, אף על פי שעקרונית לא בטוח שנצרכים כל התנאים האמורים לעיל, נקבע בתקנה כי חובה להתחתן בתנאים אלו. אין בתקנה זו משום חידוש, אלא משום חזרה על תקנות קדומות כלליות ומקומיות שנתקבלו וחודשו בתקופות שונות. החיוב בעשרה בשעת הקידושין הוזכר בשאלות דרב אחאי גאון (סי' טז) וכבר רבני צרפת שהיו בימי רבנו תם גזרו ואמרו שלא יסדר שום אדם קידושין כי אם מי שנבחר לרב או מורה צדק בקהילתו (שו"ת שבות יעקב מהרב יעקב רישא, ח"ג סי' קכא). עיקר התקנה היה ליצור אחידות בנושא וסנקציות המוטלות על מי שאינו נוהג כך.

תקנה שלישית – נישואי בוסר: בתקנה נוספת משנת תש"י תוקן ש"אסור לו לאדם מישראל לקדש לו אשה שהיא קטנה מגיל בת ששעשרה שנה ויום אחד". מנימוקי התקנה נכתב כי "קטנה מגיל זה היא מסתכנת בהריונה, סכנת מוות לאם ולעובר, בזמננו שנתמעטו הדרורות ונחלשו הכוחות, והואיל ומנישואין אלו עלולות תקלות ועגון, כמו שהוכח במקרים רבים". כלומר, אף על פי שנישואי קטנים היו מותרים בימי חז"ל,⁵ בימינו הדבר אסור, בשל שינויים פיזיים ומוסריים.

תקנה רביעית – ריבוי נשים: בתקנה נוספת משנת תש"י נקבע ש"אסור לאיש ואשה מישראל לאסר או להתארס עם אשה שניה על אשתו הראשונה, אם לא בהיתר נישואין מאושר בחתימת הרבנים הראשיים לישראל". תקנה זו היא למעשה מעין

⁵ אם כי לא ראו זאת בעין יפה, ראה קידושין מא ע"א; סנהדרין עו ע"ב.

חזרה על חרם דרבנו גרשום הידוע האוסר לשאת שתי נשים, ועיקר מטרתה של תקנה זו הוא להחיל מנהג/חרם זה גם על עדות שלא נהגו כך.

תקנה חמישית – חליצה בלבד: מחלוקת קדומה היא מה עדיף – מצוות ייבום או חליצה. בשו"ע נפסק כשתי הדעות: "מצוות ייבום קודמת למצוות חליצה וכו'. וי"א, שמצוות חליצה קודמת" (אבן העזר קסא, א), אך למעשה על פי רוב העדיפו חכמים לחייב דווקא במצוות חליצה מחשש שכשהאדם מייבם הוא אינו מתכוון למצוות ייבום, וכך יפגע באשת אח דאורייתא, ומחשש שמא אין בכוחו לפרנס אישה נוספת (ראה רמ"א שם). למרות זאת, היו פסיקות שונות בנושא לאורך הדורות. לכן תיקנה הרבנות בשנת תש"י כי "בזמננו ברור הדבר שרוב יבמים אינם מכוונים לשם מצווה, ומשום דרכי שלום ואחדות במדינת ישראל, שלא תהיה התורה כשתי תורות".

חלוקת תקנות הרבנות

את תקנות אלו אפשר לחלק לשניים – תקנות שנועדו לשמור על הסדר והאחדות בעם ישראל (קידושין, נישואין לשתי נשים וחליצה), ותקנות שנועדו להתאים את ההלכה לימינו בשל שינויים כלכליים, תרבותיים ואפילו פיזיים (שיעור הכתובה ונישואי בוסר).

תקנות שנועדו להתאים את ההלכה לימינו	תקנות שנועדו לשמור על הסדר והאחדות בעם ישראל
שיעור הכתובה	סידור קידושין
נישואי בוסר	נישואין לשתי נשים
	חליצה

ניסיון להסביר את ההבדל בין תקנות חז"ל לתקנות הרבנות

את ההבדל בין סוגי התקנות שתיקנו חז"ל לבין סוגי התקנות שתיקנה הרבנות הראשית אפשר להבין בעזרת האתגרים שעמדו בפני כל אחד מהם. לפני חז"ל עמדה המשימה לפרש את התורה והמשנה ועיקר מטרת התקנות שלהם היה למנוע סתירות פנימיות בהלכה עצמה, ואילו לפני הרבנות הראשית עמדו אתגרי פיזור עם ישראל בגלות והזמן שעבר מאז ימי התלמוד, ולכן עיקר מטרת התקנות שלהם מכוונים ליצירת אחדות ועדכון ההלכה לשם התמודדות עם אתגרים אלו.

סיכום

לסיכום, ראינו את תקנות חכמים בפתיחת מסכת כתובות ועמדנו על אופיין המיוחד – הן נועדו למנוע התנגשות בין שני ערכים או מצוות. הצענו שני הסברים לאופי הנישואין שמעיד על אופי התקנות: 1. ריבוי המשתתפים; 2. האופי ה"מכוון" (ולא המכוון) של מצוות הנישואין. לעומת זאת, ראינו את תקנות הרבנות הראשית שנועדו בעיקר להתמודד עם אתגרי הפיזור בגלות והזמן שעבר, על ידי תקנות שנועדו ליצור אחדות הלכתית ועדכון והתאמה של ההלכה לימינו.